

Mõõgavendade pitser – märk Saksa–Taani salasõjast?

Ivar Leimus

Mõõgavendade
Ordu pitser
(1221)

Liivimaal 1202. aastal rajatud ja siin 1237. aastani tegutsenud Mõõgavendade (õigemini Kristuse sõjateenistuse vendade) Ordu pitser (+S MAGISTRI· ETR· OM· MILICIE· CRI· DE· LIVONIA) on juba ammu hästi tuntud. Igaüks teab ka, et sellel kujutatud rist ja mõök olid ordu sümboliks. Kuid vähesed on pööranud tähelepanu pitsatipildi kahte olulist elementi ümbritsevatele taimeväärtidele. Robert Toll märgib Liivimaa pitsereid ja münte vaatlevas raamatus lihtsalt, et pitsativäli on “damascirt”, s.t. ornameenteeritud.¹

Alles Friedrich Benninghoven juhib oma Mõõgavendade Ordule pühendatud suurteoses tähelepanu mõõgast-ristist kahel pool paiknevatele liiliaokstele, osutades ühtlasi nende sarnasusele nii Ojamaa saksa kaupmeeste kui ka Järva foogti pitseritel kujutatud liiliaga.²

Vaatame lähemalt neid pitsereid, millest esimest kasutasid Ojamaal alaliselt paiknevad ja teist saart regulaarselt külastavad saksa kaupmehed (+SIGILLUM THEUTONICOR' IN GOTLANDIA MANENTIUM; +SIGILL' THEUTHONICO: GUT'NDIA' FREQVENTANTIUM),

Ojamaa pidevalt viibivate
saksa kaupmeeste pitser
(1291)

Ojamaad külastavate
saksa kaupmeeste pitser
(1280)

Järva foogti
pitser
(1271)

Saksa Ordu
pitser
(1347)

¹ R. Toll, J. Sachssendahl. Siegel und Münzen der weltlichen und geistlichen Gebietiger über Liv-, Est- und Curland bis zum Jahr 1561. – Est- und Livländische Brieflade, IV osa. Reval, 1887, tahvel V:1.

² F. Benninghoven. Der Orden der Schwertbrüder. Fratres milicie Christi de Livonia. – Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, kd. 9. Köln, Graz, 1965, lk. 244–245.

kolmandat aga Järva foogt (+*SIGILLVUM ADVOCATI JERW*). Võrdlusest peaks olema ilmne, et nii nendel kui ka mõõgavendade pitseril on tõepoolest tegemist liilia, keskaja ehk kõige sümbolisügavama taimega, mille tähenduste skaala ulatus keisrivõimust Neitsi Maarjani. Ainult et mõõgavendadel asendab liilia vart mõök, selle suurt õit aga rist. Mispidi oksad väänlevad, sel ei ole suuremat tähtsust, see oli juba tollal moe küsimus.

Selge on ka, et nii tähendusrikas taim ei võinud sattuda ordupitserile juhuslikult, ainult kujundaja ilumeele tahtel (ehkki ei saa eitada keskaegse disaineri harukordset suutlikkust). Järelikult ei koosne Mõõgavendade pitsatipilt mitte kahest, vaid kolmest osast: ristist, mõõgast ja liiliast. Kui kahe esimese sümboolne tähendus, vägivaldne misjon ristisõda (ehk siis ristiusu kaitsmine), peaks olema vaieldamatu, siis mida peeti silmas liiliaga – millele või kellele viitab see? Igatahes mitte Kristusele, kelle sõdalased orduvennad ju nimeldasa olid. Nõndasamuti ei osuta siin miski Mõõgavendade patroonile Pühale Jürile.³ Hansauurimise suurkuju Fritz Rõrigi sulest pärineb Ojamaa pitserite kohta ulatuslik ja paljudiskuteeritud artikkel, milles ta peab liiliat seal Saksa kuninga tagatud kaubarahu tunnusmärgiks.⁴ Ka Benninghoven jääb siin Rõrigi tõlgenduse juurde, kuigi ei välista, et sama hästi võiks liilia kehastada Neitsi Maarjat. Mõõgavendadele niisuguse, kaupmeeste pitsatipildile sihilikult sarnase kujunduse valikut põhjendab ta ordu eesmärgiga, milleks mõõgamisjoni kõrval oli varajase hansakaubanduse kaitse.⁵ See seisukoht jääb aga tema raamatus pelgalt oletuseks.

Olgu siinkohal pakutud mõnevõrra teistsugune selgitus. Kõigepealt lühike tagasivaade Kristuse sõjateenistuse vennaskonna tekkeloole. Ordu asutas tõenäoliselt 1202. aastal, piiskop Alberti äraolekul, juba koos Meinhardiga Liivimaale tulnud munk Theoderich. Theoderich ei olnud mingi vaene kirikurott, vaid pärines aadlisoost ja kuulus Tsistertslaste Ordusse. Tema emaklooster ei ole kindlalt teada, kuid arvatakse, et selleks oli kuulus Loccum Abtei Holsteinis, idamisjoni tähtsaid lähtekohti.⁶ Just tsistertslasi peetakse idamisjoni üheks peamiseks liikumapanevaks jõuks.⁷ Nende vaimseks isaks oli kuulus Clairvaux' Bernard, mees, kes muu hulgas

kuulutas enne Vendi ristikäiku 1147. aastal: "Ristimine või surm!" ja andis oma kirjutises "*De laude novae militiae*" (enne 1130) õnnistuse Templiordu vägivaldsele tegevusele ning sunniviisilisele misjonile. Ja nimelt oli Templiordu reeglistik eeskujuks ka Mõõgavendadele. Paavst kutsuski neid templivendadeks. Kolme hariliku mungatootuse kõrval andsid orduvennad ka neljanda – võidelda uskmata vastu. Tsistertslaste mõju Mõõgavendade Ordu rajamisel ilmestab tõik, et ordu asutajaliikmed pärinesid, niipalju kui teada, Marienfeldi ja Hardenhauseni tsistertslaskloostrite piirkonnast.⁸

Kuid tsistertslased olid ka need, kes panid 12. sajandil (ja mitte varem!) aluse sealtpedale nii laialt levinud Maarja kultusele.⁹ Teadupärast pühendati Neitsi Maarjale Liivimaagi. Henriku kroonika andmetel tegi seda esmakordselt piiskop Albert 1201. aastal, tuues ühtlasi konvendi Ükskülast ära Riiga ja muutes selle vastasutatud Maarja katedraali toomkapiitliks (... *et cathedram episcopalem cum tota Livonia beatissime Dei genitricis Marie honori deputavit*).¹⁰ Kuid Albert ei olnud tsistertslane. Vähe sellest, tõenäoliselt ei olnud ka tema läbisaamine tsistertslase Theoderichiga kõige parem.¹¹ Ent see-eest oli Henrik piiskop Alberti õuelaulik. Nii omistab ta samas tekstilõigus Albertile Daugavgriva tsistertslaskloostri rajamise kogu au, milleks aga otsus langetati tegelikult Marienfeldis (kinnitus Citeaux's) ordukapiitli poolt.¹² Seetõttu ei saa

³ Seevastu kujutab Püha Jüri (mitte Püha Mauritiust, nagu arvasid Toll ja Sachssendahl) rida kohalike orduvõimude pitsereid hilisemast ajast. Vt. H. Bruining. *Messe und kanonisches Stundengebet nach dem Brauche der Rigaschen Kirche im späteren Mittelalter. – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, kd. 19. Riga, 1904, lk. 420.

⁴ F. Rõrig. *Reichssymbolik auf Gotland. – Hansische Geschichtsblätter*, 1940, lk. 64.

⁵ Benninghoven, *Der Orden*, lk. 244–245.

⁶ Benninghoven, *Der Orden*, lk. 20 jj.

⁷ Benninghoven, *Der Orden*, lk. 4 jj.

⁸ Benninghoven, *Der Orden*, lk. 45 jj., 420 jj.

⁹ G. Duby. *Katedraalide aeg*. Tallinn, 1999, lk. 164 jj.

¹⁰ Henriku Liivimaa kroonika. Tlk. R. Kleis, toim. ja komm. E. Tarvel. Tallinn, 1982, VI:3 (edaspidi LH).

¹¹ Benninghoven, *Der Orden*, lk. 43, märk. 19.

¹² Benninghoven, *Der Orden*, lk. 43, märk. 20.

Henriku teksti alati võtta puhta kullana. Näiteks loeb vanem traditsioon Üksküla Toomkiriku pühitsemise Maarjale hoopis piiskop Meinhardi teeneks.¹³ Kuid veelgi tõenäolisemalt võis algatus Liivimaa andmiseks Maarja kaitse alla tulla kas tsistertslastelt (Theoderich või piiskop Bertold) või Bremeni peapiiskopilt ja kinnitus selleks pigem paavstilt endalt, näiteks kas 1192.–1193. või 1197. aastal.¹⁴ Albert vaid kinnitas Toomkirikule nime, mis juba oli omistatud Liivimaale kui uuele ristiretkelale.

Nii või teisiti on meil Liivimaal tegemist, esiteks, tsistertslastest kantud misjoni, teiseks, nende asutatud ja nende ideoloogial rajaneva võitlusordu, kolmandaks, erilise lugupidamisega tsistertslaste meelisühimuse Neitsi Maarja vastu. Maarjat austasid muidugi ka Mõõgavennad. Pühitsedes noviitsi ordu liikmeks, lausus ordumeister:

*Dis Schwert entfange von meiner Handt,
Zu schützen Gotts und Marien Landt.*¹⁵

Sellest tulenevalt tohiks väita, et Mõõgavendade pitseril kujutatud liilia sümboliseerib tõepoolest Jumalaema (nagu ettevaatlikult oletas ka Benninghoven), kuid pigem tsistertsliku misjoni kehastajana kui kaupmeeste kaitsjana.

Sama liiliat, küll Neitsi Maarja käes ja aujärge kaunistamas, näeme muu hulgas ka Saksa Ordu pitseritel.¹⁶ Ja sedagi mitte juhusli-

kult. Kandis ju see aastatel 1190–1198 Akkoni all asutatud vennaskond algselt Jumalaema nime (Sakslaste Püha Maarja Hospitali Rüütliordu Jeruusalemmas) ning võitles Jumalaema lipu all. Ja ka selle ordu reeglistik võeti üle Templiordult, ka need rüütlid andsid sama neljanda mungatootuse nagu mõõgavennadki. Ning ka selle organisatsiooni patrooniks oli Püha Jüri. Õieti on tegemist kahe peaaegu üheaegselt ja samadel põhimõtetel rajatud ristsõdijate vennaskonnaga, millest üks võitles algul Lähis-Idas, teine Põhjas. Neist esimese (Jeruusalemma oma) asutasid breemenlased ja lüübeklased, teise (Liivimaal) Bremen-Hamburgi peapiiskopkonnast lähtunud tsistertslastest misjonärid. Juhus?

Maarja austamise kultus säilis Liivimaa orduvendade seas muidugi ka pärast Mõõgavendade ühinemist Saksa Orduga 1237. aastal. Vanema riimkroonika väitel oli Neitsi Maarja pildiga kaunistatud ordu lipp (*vnser vrowen vane*) kasutusel lahingus leedulastega 1278. aastal.¹⁷ Hilisemast ajast pärineb järgnev, ordumeister Bernd von der Borch amestist tagandamist kirjeldav lõik saksa ajaloolaselt Albert Krantzilt, mille oma kroonikas on ümber jutustanud Christian Kelch.¹⁸

Selleks tulid nüüd komtuurkond ja suursuguseimad orduisandid *anno* 1486 kokku Võnnu linna (kus asus ordumeistri residents), ei ratsutanud aga, nagu nad olid tavaliselt harjunud, lossi, vaid kolisid ühe kodaniku majja, arutasid seal isekeskis, kuidas nagu kord ja kohus selle asjaga peale hakata, ja läksid seejärel kõik jala lossi. Ordumeister imestas ja küsis, miks tulevad nad oma tava vastaselt jala. Ja miks on nad valinud enesele muu öömaja kui **Püha Maarja ja ordu koja**? Aga nemad andsid vastuseks – neil olevat temaga midagi tähtsat kõnelda – ja palusid seejärel, et ta tuleks nendega koos kohtutubadesse. Kui nüüd igamees oli sealsinatses omal kohal istet võtnud, kõnetas *senior* ordumeistrit nõnda: “Isand ja *frater Bernhardus*, komtuurkond kuulutab teid teie valitsemisest ja ordumeistri-ametist lahti ja priiks. Seetõttu astuge tagasi ja tehke ruumi ja aset kellelegi teisele!” Johann Freytag von Loringhoffile aga ütles ülalmärgitud *senior*: “*Domine Johannes*, tõuske teie püsti, **Püha Neitsi** usaldab ordumeistri ameti omakorda teile ja käsib teil, ordu ülemjuhataja ja *praeceptorus*, siia kohale istet võtta.”

¹³ M. Brandes. Estländischen Ritterschafts-Secretairen Chronik... – Monumenta Livoniae antiquae. 3. Riga, Leipzig 1842, lk. 53.

¹⁴ Kirjanduses laialt levinud arvamus, nagu kinnitaks Innocentius III Lateraani kirikukogul 1215. a. ametlikult Liivimaa Maarjamaaks, põhineb Henriku kroonikalõigul (LH XIX:7), kus on aga tegelikult juttu vaid järjekordse paavsti järjekordsest kinnitusest ristsõjale Liivimaal. Jumalaema maad mainitakse siin tavapärase, juba väljakujunenud sünonüümina, ja seda kõigepealt piiskop Alberti poolt, kes paneb selle väljendi ka paavsti suhu.

¹⁵ D. Fabricius. Livonicae historiae compendiosa series. – Scriptores rerum Livonicarum, kd. 2. Riga, Leipzig, 1853, lk. [22].

¹⁶ Toll & Sachssendahl, Siegel und Münzen, tahvel. V:2a, 3a.

¹⁷ Livländische Reimchronik, hrsg. L. Meyer. Paderborn, 1876, värss 8423 (edaspidi RC).

¹⁸ Chr. Kelch. Liefländische Historia... bis auff's Jahr 1689. Frankfurt, Leipzig, 1695, lk. 151.

Omaette küsimus on Mõõgavendade tihe-
dad sidemed Ojamaa sakslastega, millele vii-
tab nii 1230. aasta paiku ordu initsiatiivil aset
leidnud 40 (200?) kaupmehest läänimehe kut-
sumine Visbyst Järvamaale (Tallinna?) kui ka
Ojamaa saksa kaupmeeste ja Järva foogti üp-
ris sarnane pitsatipilt. Väärib märkimist, et
nondesamade saksa kaupmeeste kirik Visbys,
mis nähtavasti esmakordselt pühitseti sisse
1190. aasta paiku, kandis samuti Maarja nime
ja ilmutab tsistertslaste ehituskunsti mõju.¹⁹
Väidetavalt olid Maarja kiriku patrooniks sak-
sa kaupmehed ise. Ilmne peaks siiski olema,
et kaupmeestel ei saanud olla õigust kiriku
asutamiseks ega pühitsemiseks, see toiming
eeldas põhimõtteliselt vaimuliku olemasolu.
Seetõttu jääb tolle pühakojas esialgne kiriklik
alluvus selgusetuks. Kuid sel ajal ja selles piir-
konnas oli võimsaimaks ja ka ambitsioonikai-
maks kiriklikuks jõuks kaheldamatult Tsis-
tertslaste Ordu. Alles uue koori valmides aastal
1225 järgnes Maarja kiriku teistkordne pü-
hitsus juba Linköpingi piiskopi Bengti poolt,
millega see ühtlasi sattus Linköpingi küllaltki
lõtvale alluvusse. Kogudus (*manentes*) säilitas
veel nüüdki õiguse valida endale preester, kel-
le piiskop vaid kinnitas. Ja Visby külastavate
(*frequentantis*) kaupmeeste jaoks ei eksisteerinud
sedagi piirangut, nende preestri valik oli
vaba.²⁰ Selle kõige põhjal, ja võttes arvesse
seoseid Liivimaaga, tohiks oletada, et ka saks-
laste pitserite liilia sümboliseeris Neitsi Maar-
jat ja sedakaudu ehk Visby saksa kiriku tsis-
tertslaslikku tausta.²¹

Selle kõrval pälvib tähelepanu, et Jumala-
emale oli pühendatud ka Lübecki esimene ja
tähtsaim, Oldenburgi piiskopi Geroldi 1163.
aastal sisse õnnistatud kirik. Ei olnud Maarja
nimi juhuslik nähtavasti siingi. Nimelt oli
Gerold ise just astumas Riddagshauseni
tsistertslaskloostriksse, kui tema mungatee lõi-
kas 1154. aastal läbi ahvatlev pakkumine piis-
kopitoolile.²² Niisiis võis ka Gerold kanda
tsistertslaste ideoloogiat ja edendada koos sel-
lega Maarja kultust. Meenutagem siin veel
kord, et pisut hiljem rajasid just lüübeklased-
breemenlased Maarja nime kandnud Saksa
Ordu.

Kuid just Lübecki kaudu jõudsid kaubareis-
ijad ning palverändurid Saksamaalt Visbyse
ja sealt edasi Liivimaale. Lübeck – Visby –
Liivimaa olid kolm peatusjaama Saksa kaup-

meeste teel Novgorodi ja Polotskisse–Smo-
lenskisse. Muide, ka viimases oli Maarja kirik,
nagu teisteski saksa kaupmeeste faktooriates:
Falsterbos (asutatud jällegi lüübeklaste poolt
13. sajandi alguses),²³ Bergenis jm. Tundub
pisut kummaline, et kõikjal andsid nad enese
Jumalaema hoole alla. Oli ju meresõitjate ja
kaupmeeste kaitsja enamasti hoopis Püha
Nikolaus, skandinaavlastel aga Püha Olav. Kuid
sel juhul – kas ei peegelda Maarja kultuse le-
vik Läänemerele hoopis Saksamaa (Morimondi
haru) tsistertslaste misjoniplaane, mis hõlma-
sid mitte üksnes Liivimaad, vaid ka selle naa-
beralasid? Vähemasti 12. sajandi lõpus kandis
seda poliitikat suuresti Bremen-Hamburgi pea-
piiskopkond, kinnitades ja pannes ametisse
esimesed Liivimaa piiskopid Meinhardist Al-
bertini. Taani vallutuste tulemusel Bremen-
Hamburgi mõju kahanes ja misjoni peamiseks
lähtekohaks jäi Vestfaal, kust lisaks orduven-
dadele pärines ka suur osa Läänemerele tegut-
senud saksa kaupmehi. Eriti tuleb siin esile
tõsta Lippede valdusi ja Liivimaal ristsõdinud
Bernhard zur Lippe osavõtul 1185. aastal asu-
tatud Marienfeldi kloostrit. Samas on alust ar-
vata, et ka taanlased kavatsesid rajada Põhja-
lasse Lundist sõltuva piiskopkonna keskusega
Visbys.²⁴ Seda poliitikat kandsid eriti Lundi
peapiiskopid alates Eskilist (Clairvaux' tsis-
tertslaste haru).

Sel juhul väljendaks Maarja kultuse sihi-
teadlik levitamine Läänemere ümbruses kuni
Liivimaani välja ühtlasi varjatud kirikuideoloogilist
sõda Saksamaalt ja Taanist lähtunud mis-
joni vahel. Sellele oletusele näib leiduvat kinni-
tust ka Henriku kroonikas. Läbirääkimistel Lun-
di peapiiskopi Andreas Suneseniga Tallinna

¹⁹ G. Svahnström. Visby Domkyrka. Kyrkobyggnaden. Sveriges kyrkor, kd. 175. Stockholm, 1978, lk. 119–121.

²⁰ Svahnström, Visby Domkyrka, lk. 10–11.

²¹ Benninghoven, Der Orden, lk. 244–245, märkus 110.

²² Allgemeine Deutsche Biographie, kd. 9. Leipzig, 1879, lk. 41–42.

²³ P. Johansen. Die Kaufmannskirche. – Acta Visbyensia I. Visby, 1965, lk. 106.

²⁴ O. Kyhlberg. Gotland mellan arkeologi och historia. Om det tidiga Gotland. – Stockholms universitet, Theses and Papers in Archaeology. 4. Stockholm, 1991, lk. 222; K. Markus. Från Gotland till Estland. Kyrkokonst och politik under 1200-talet. Stockholm, 1999, lk. 172.

Pühavaimu kiriku
Neitsi Maarja
altari vasakpoolse
välitiiva
väliskülj.
Bernt Notke
töökoda (1483).

linnuses 1220. aastal teatas Mõõgavendade meister Volquin, et "... kogu Eestimaa olevat riialased õndsas neitsi lipu all ristiusu alla heitnud, välja arvatud ainult Revala maakond ja Saaremaa" (*Estoniam totam vexillo beate Virginis a Rigensibus ad fidem christianam subiugatam, referebat preter solam Revelensem provinciam et insulam Osiliensium*).²⁵ Samuti väitsid sakslaste preestrid Petrus ja Henrik 1220. aastal, taanlaste-sakslaste võiduristimise ajal Järvamaal, taanlaste preestri Woltherile, et "... see viinamägi on istutatud õndsas neitsi lipu all ristisõdijate innu ja riialaste vaevaga" (*vineam ipsam per vexillum beate Virginis studio peregrinorum et Rigensium labore plantatam affirmarunt*).²⁶

²⁵ LH XXIII:10.

²⁶ LH XXIV:2.

²⁷ LH XXV:2.

²⁸ LH XXIX:6.

²⁹ LH XXIX:6.

³⁰ LH XVI:4.

³¹ RC 1013–1015.

³² N. G. Bartholdy. Dannebroggi lipp – müüte ja fakte. – 1219. Dannebrog ja Eestimaa. Roskilde, 1993, lk. 9.

Pisut tagapool dotseerib Henrik: "Rootslased ka, kas ma söandan öelda, kes tungisid õndsas neitsi lipu alla heidetud Ridala kihelkondadesse, kas ei tapnud neid saarlased?" (*Suecos eciam, numquid audebo dicere, qui Rotalienses provincias beate Virginis vexillo subiugatas intraverunt, numquid non ipsi ab Osiliensibus interfecti sunt?*)²⁷ Ning paavsti legaadi Modena Wilhelmi külaskäigu ajal Liivimaale läinud sakslased 1225. aastal Virumaa vanemate kutsel Virumaa ja lõõnud sealsetest linnustest taanlased välja, sõnades "et selle maa on kõige esmalt liivimaalased õndsas neitsi lipu all ristiusu alla heitnud" (*terram ipsam primitus a Lyvonesibus vexillo beate Virginis ad fidem christianam subiugatam*).²⁸ Et tegemist ei ole kroonikakirjutaja pelga metafooriga (mis ju samuti oleks küllalt kõnekas), tõendab asjaolu, et juba 1207. aastal, vallutanud seelide linnuse, kinnitasid sakslased selle torni õndsas Maarja lipu.²⁹ 1212. aastal püstitati Maarja lipp võidetud Satesele linnusesse.³⁰ Palverändurite Maarja lippu (*unser vrouwen vanen*) tõstes alustas 1220. aastal Riias Eestimaale suundunud sõjaretke Saksi hertsog Albrecht.³¹ Osundatud kroonikalõikudes näib sakslaste endi rolli rõhutamise kõrval olevat kaalukas argument ka *vexillum beate Virginis*. Sest pangem tähele, et Revala, mille vallutasid taanlased, ja Saaremaa, mis 1220 oli veel vaba, jäid sakslaste endi sõnutsi Maarja lipu alt välja. Ja rootslasi laites Henrik sakslasi ei mainigi, neid esindab Neitsi Maarja lipp.

Niisiis oli Neitsi Maarja Liivimaal just sakslaste misjoni sümbol ja kaitsja. Kas võis oma misjoni kandja olla ka taanlastel? Legendi kohaselt aitas taanlased 1219. aastal Tallinna all võidule taevast langenud *dannebrog* – puna-valge ristilipp. Kas ei või siin tegemist olla Taani misjoni sümboliga? Juba Arild Huitfeldt oletas, et taanlased said selle lipu ristiretkeks paavstilt, nagu tollal tavaks.³² Niisugust ristilippu, nii pööratud värvidega kui ka *dannebrogile* identset, kujutatakse keskaja kunstis tavaliselt Kristuse käes. Vähemolulised pühakud ei tule nii tähtsa ettevõtmise nagu ristikäik puhul ilmselt arvesse. Ja ehk peitub sama seos ka Tallinna keskaegse vapi kujunduse taga, mis teatavasti on *dannebrogiga* identne. Näiteks viitab sellele pisut hilisemast ajast pärit kunstiteos, kuulsa Bernt Notke töökojas 1483. aastal valminud Pühavaimu kiriku altar. Nimelt

kujutatakse selle vasakpoolse välistiiva välisküljel märter Kristust, kelle ette on laotatud Tallinna punavalge vapikilp.³³ Ja vähe sellest, vapil leiame Jeesuse martüüriumiriistad, püha armulauakarika ning oblaadi. Kõik see lubab tõlgendada valget risti punasel taustal siin ühtlasi Jeesuse sümbolina. Pildi sõnum võiks olla umbes niisugune: Kristuse nimel on valatud verd ja kannatatud Tallinna pärast. Niisiis tohiks selles maal is näha veel 15. sajandi lõpuski säilinud vana mälestust Tallinna võitmisest ristiusule Kristuse lipu all.

Meenutada võiks siinkohal ka kuulsat Mihkli kloostri võltsürikut 1093. aastast, milles Taani kuningale ilmus nägemus ristil kannatavast Kristusest, kes käskis tal rajada kloostri paika, kus kesksuve ajal leiduks vibulase pikkuselt ja jala sügavuselt lund, s.o. Tallinna. Võltsing pärineb 15. sajandist või 16. sajandi algusest,³⁴ kuid võib kajastada omaaegseid kujutelmi Kristusest, kes kutsus taanlased Tallinna.

Sellega seoses pakub huvi asjaolu, et Tallinna vanimaks gildiks peetakse Püha Ihu (s.t. Jeesuse ihu) Gildi. Tolle skraa, mis muide on üllatavalt sarnane hilisema Suurgildi skraale, pärineb tõenäoliselt juba 13. sajandist.³⁵ Ja ka Suurgildi vapil näeme sedasama puna-valget ristilippu! Muide, nii Püha Ihu Gildi kui ka Riia vanima, Püha Risti (Jeesuse Kolgata risti, *sic!*) vennaskonna skraade eeskujuks on olnud just Taani vanemate gildide (Flensburgi ja Odense) statuudid.³⁶

Erilist tähelepanu väärib aga Toompea väikese linnuse taaniaegne pitser aastast 1345 (+S' MINORIS CASTRI REVALIE), millel kujutatakse hauast tõusvat Kristust ristilipuga.³⁷ Tõsi küll, pitser on suhteliselt hiline ja selle

Toompea väikese linnuse taaniaegne pitser (1345).

kasutajaks tegelikult juba orduhärja, Viljandi komtuur Goswin von Herike. Siiski esineb too dokumendis Taani asevalitseja kohal (*Fr. Gosswinus loco capitanei Revaliensis existens*) ja esindab vähemalt formaalselt Taani võimu. Sama Kristust kujutava pitsatipildi säilitavad Tallinna ordukomtuurid ka hiljem.³⁸ Ja seda ordulossis, mida, nagu eespool nägime, kutsuti üldiselt Maarja kojaks! Liiasi olid Maarjale Toompeal pühendatud veel nii toomkirik kui ka gild.

Ka muidu on Kristus ordusfragistikas samavõrd haruldane kui Maarja on harilik. Peale Tallinna kohtab Õnnistegija kujutist vaid Kuldigas ning alguses ka Lihulas ja Paides.³⁹ Ent Kuldiga kandis algselt nime Jesusburg, mis tähendab, et siin on tegemist nn. kõnele-va pitseriga. Ja Lihulas oli olemas Püha Ihu Vennaskond,⁴⁰ mis samuti võis mõjutada pitsatipildi valikut. Pealegi asendati ristilöödu sealsel pitseril peagi kotkaga.⁴¹ Nii jääb ainsaks erandiks Tallinna kõrval Paide (lossi) komtuuri pitser, mille teadaolev varaseim kasutus langeb aastasse 1314.⁴² Kirjelduse kohaselt oli sellel kujutatud sama süžeed nagu Tallinnaski – hauast tõusvat ja ristilippu hoidvat Kristust (pitsatipildi hilisemas, 15. sajandi versioonis

³³ Eesti kunsti ajalugu, 1. kd I. Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani. Peatoim. I. Solomõkova. Tallinn, 1975, ill. 179.

³⁴ P. Johansen. Püha Ventsel ja Tallinna Mihkli kloostri asutamine. – Vana Tallinn, I kd. Tallinn, 1936, lk. 8; T. Kala. (koostaja). Ristikiriku tulek Eestisse. 13.–14. sajandi arhivaale Eesti Ajalooarhiivi ja Tallinna Linnaarhiivi kogudest. Näituse kataloog. Tallinn, 199, lk. 44:51.

³⁵ V. Miller & A. Kivi. Käsitöö. – Tallinna ajalugu 1860–ndate aastateni. Toim. R. Pullat. Tallinn, 1976, lk. 94–95.

³⁶ W. Stieda, C. Mettig. Schragen der Gilden und Aemter der Stadt Riga bis 1621. Riga, 1896, lk. 89.

³⁷ Toll & Sachssendahl, Siegel und Münzen, tahvel XIV:45

³⁸ Toll & Sachssendahl, Siegel und Münzen, tahvel XIV:46–50.

³⁹ Toll & Sachssendahl, Siegel und Münzen, tahvel XIII:17, 30; XVI:81–82a.

⁴⁰ M. Mandel. Lihula muinas- ja keskaeg. Tallinn, 2000, lk. 70.

⁴¹ Toll & Sachssendahl, Siegel und Münzen, tahvel XIII:31.

⁴² Toll & Sachssendahl, Siegel und Münzen, lk. 79:82a.

Detail Ribe toomkiriku tūmpanonilt
(13. saj. algus).

säilib sellest ainult Kristuse pea).⁴³ Kuid ikkagi tundub Kristuse kujutamine muidu valdavalt Maarjat austava ordu pitseril üpris ebataoline, liiati siis Liivimaa tähtsuselt teises keskuses Tallinnas. Ja olgu veel kord rõhutatud, et pitsatipildiks oli valitud just süžee ristilipuga. Seetõttu olgu lubatud oletada, et ka Jeesuse kujutamine taaniaegseil pitseril kajastab Kristuse nimel toimunud Taani misjonit Eestis.

Teatavat tuge sellele seisukohale leiab Ribe toomkiriku tūmpanonilt, millel kujutatakse kuningakrooni kandvat Kristust ulatamas risti Maarjale, kes omakorda annab selle edasi kroonitud kuningapaarile. Taani uuem kunstiajalugu dateerib selle bareljeefi umbes ajavahemikku 1200–1235 ja näeb risti võtjas

⁴³ Toll & Sachssendahl, Siegel und Münzen, tahvel XVI:80a–82. Teatavasti rajati Paide ordulinnus aastal 1265 vastu Stensby lepingut, mis andis Järvamaa küll ordule, kuid säilitas Taanile Järvas teatavad eesõigused, võib-olla koguni formaalse ülimuslikkuse. Ehk tohiks Paide lossikomtuuri taanipärase (?) pitsatipildi taga näha märki taanlastega selles küsimuses saavutatud kokkuleppes, taanlaste ülimuslikkuse tunnustamisest.

⁴⁴ E. Møller, & E. Nyberg. Ribe domkirke: bygning. Den romanske kirke og dens ændring i tiden før reformationen. – Danmarks kirker XIX, 1. kd. København, 1979, lk. 227.

⁴⁵ Kolstrup, ettekanne Stockholmi sümpoosiumil 14.–15. apr. 2000; Kersti Markuse andmed.

kuningas Valdemar II kujutist.⁴⁴ Vähe sellest, hiljuti on Inger-Lise Kolstrup seostanud Ribe skulptuurigrupi ristiõjaikonograafiaga, täpsemalt Valdemar II võitudega Eestimaal.⁴⁵ Seega on meil Ribe portaali ehisviilul koos nii Jeesus Kristus kui ka Maarja, s.t. Liivimaa ristiõja mõlemad eeldatavad juhtpühakud, kuid keskne (ka paigutuselt) ja määravaim figuur on siin kaheldamatult Kristus kui misjoni alglähe. Maarjale risti andes Kristus justkui rõhutaks oma ülimuslikkust paganate pööramise pühas ürituses. Muide, temalt ja ainult temalt saab õnnistuse ususeemne külviks kaasa ka Valdemari kõrval kujutatud piiskop, arvatavasti siis Andreas Sunesen. Täpselt samasugust ülimuslikkust taotles Valdemar II poliitika Riia piiskopi Alberti ning Mõõgavendade ordu (Maarja misjon) suhtes Liivimaal.

Seega lubavad nii säilinud kirjalikud, heraldilised, sfragistilised kui ka kunstiajaloolised allikad teatava tõenäosusega teha järelduse kahest erinevast misjonist Liivimaale, millest üks, sakslaste oma, toimus Neitsi Maarja, teine, taanlaste oma, Kristuse lipu all. Hiljem leidis Maarja kultus Liivimaal mitmepalgelise ja ulatusliku väljenduse nii kunstis kui ka liturgias, kusjuures Kristuse lipp säilis Taani rahvuslipu ja Tallinna vapi näol.

T

Ivar Leimus
(1953)

1976 lõpetanud Tartu ülikooli ajalooeaduskonna. Ajalookandidaat 1989. aastast. 1976. aastast alates Eesti Ajaloomuuseumi mündikogu hoidja. Uurinud mündi- ja rahaajalugu 10.–20. sajandini, tõlkinud J. Rennerit ja A. Oleariust.